

II. TÉTEL

AZ „ONTOLÓGIAI” ISTENÉRV

Az érv megalkotója Canterburyi Szent Anzelm (1033-1109), itáliai származású filozófus és teológus, a normandiai Bec bencés kolostorának apátja, majd Canterbury érseke.

Az istenérvet Anzelm a *Proslogion* című művében fogalmazta meg. Istenbizonyítékának azok adták az „ontológiai” érv nevet, akik helytelenül úgy gondolták, hogy a középkori filozófus a tapasztalat elhanyagolásával, pusztán Isten fogalmából (gör. *logosz*) akarta kihámozni Isten létét (gör. *on*).

1) Az érv Canterburyi Szent Anzelm megfogalmazásában

Az érv *logikája*:

A) A vallási hagyomány alapján Istent olyasvalaminek tartjuk, „aminél semmi nagyobb nem gondolható”.

B) A fogalmi elemzés megmutatja, hogy annak, „aminél semmi nagyobb nem gondolható”, mind az észben, mind a valóságban léteznie kell.

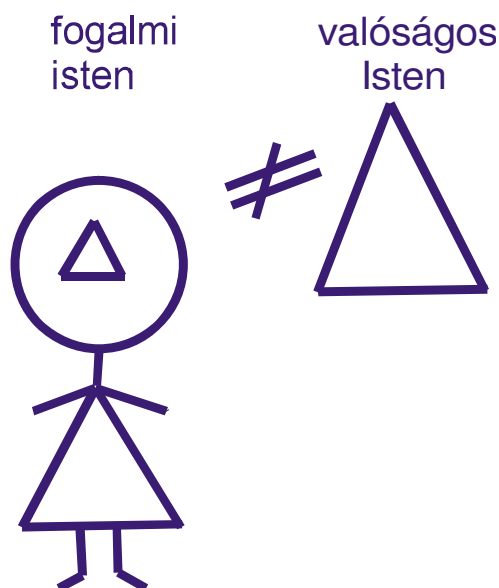
C) Ha az ember megfelelő mélységben reflektál háttéri tapasztalatára, fölfedezheti, hogy e tapasztalat tartalmát az „aminél semmi nagyobb nem gondolható” határfogalom spontán módon fejezi ki, és ez egyenértékű annak belátásával, hogy Isten mind az észben, mind a valóságban létezik.

Az érv *kifejtése*:

A) A Szentírás és a vallási hagyomány alapján tájékozódó ember Istent olyan valóságnak tartja, „aminél semmi nagyobb nem gondolható” (lat. *aliquid quo nihil maius cogitari potest*). Ezzel az istenfogalommal a nem hívő ember is rendelkezik, jóllehet ő nem fogadja el, hogy e fogalomnak a valóságban is megfelel valami.

Anzelm nem állítja, hogy az „aminél semmi nagyobb nem gondolható” *problematikus határfogalom* tökéletesen kifejezi Isten valóságát. Tudatában van annak, hogy Isten túlszárnyalja fogalmaink világát. Határozottan állítja: Isten nemcsak az, aminél nagyobb nem gondolható, hanem „nagyobb, mint ami egyáltalán elgondolható” (*Proslogion* 15). Ha Isten csak az volna, aminél nagyobb nem gondolható, akkor még mindig az elgondolható világba tartozna: ő lenne a legnagyobb létező, és így nem lenne Isten. Amikor tehát Anzelm Istent olyan valóságnak nevezi, aki minden elgondolható nagyságrendet túlszárnyal, burkoltan már arra utal, hogy ha ennek az istenfogalomnak tapasztalati alapját keressük, nem a tárgyi létezők felé kell fordulnunk, hanem az emberi megismerésnek arra az irányára kell figyelni, amelyet a bevezetőben *háttéri* tapasztalatnak nevezünk.

B) Lehetetlen, hogy az „aminél semmi nagyobb nem gondolható” csak fogalmi síkon létezzék, mert ebben az esetben nem ő lenne az, aminél semmi nagyobb nem gondolható. Ha az, „aminél semmi nagyobb nem gondolható”, csak a fogalmak világában létezne, akkor nagyobbat is gondolhatnánk nála: nevezetesen olyasvalamit, ami a valóságban is létezik. Ez a megállapítás abban a felismerésben gyökerezik, hogy a valós lét „nagyobb”, tökéletesebb, mint a pusztán fogalmi lét. Ha Isten csak a fogalmainkban létezne, akkor a fogalmi isten azonos lenne a valóságos Istennel, s ez képtelenség.

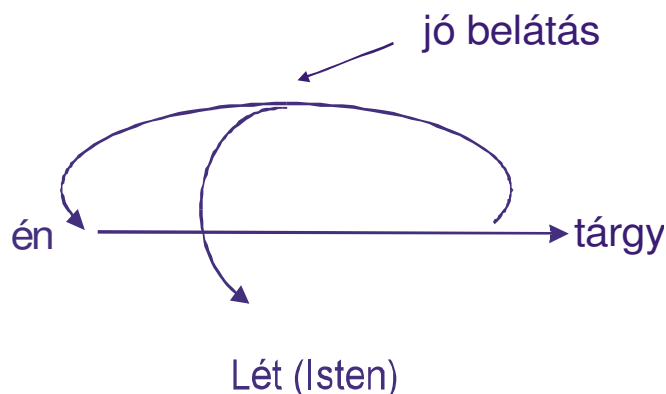

Ám annak, aminél nagyobb nem gondolható, nemcsak valósan kell léteznie, hanem szükségszerűen is. Ha ugyanis elgondolható lenne nemléte, akkor gondolhatnánk nála nagyobbat is: nevezetesen olyasmit, aminek nemléte elgondolhatatlan. Ez a megállapítás arra a felismerésre épül, hogy a szükségszerű lét „nagyobb”, tökéletesebb, mint az esetleges lét. Ezt a gondolatmenetet Anzelm azzal egészíti ki, hogy ha a szükségszerű lény egyáltalán lehetséges, azaz elgondolható, akkor léteznie kell: a csupán lehetséges szükségszerű lény ugyanis fogalmi képtelenség, és ezért nem létezhet.

C) Ha az ember a gondolkodás közvetítésével *jól belátja* (lat. *bene intelligit*) háttéri tapasztalatának mélységeit, felfedezi, hogy e tapasztalat tartalmát az „aminél semmi nagyobb nem gondolható” határfogalom spontán módon fejezi ki, és ez lényegében annak belátása, hogy Isten mind az észben, mind a valóságban szükségszerűen létezik.

Az érv bizonyító ereje a belátás (lat. *intelligere*), illetve a *jó belátás* (lat. *bene intelligere*) kifejezésekben rejlik. Ezek a kifejezések a háttéri tapasztalatot, azaz az istenfogalom megalkotásának lehetőségére vonatkozó ismereteket jelentik.

transzcendentális (vagy háttéri)
tapasztalat

Igazolás:

a) Anzelm meggyőződéssel vallja, hogy az Isten léteire vonatkozó ismeret csak a hívő nyitottság biztosította tapasztalat (a jó belátás) alapján jöhet létre: „Aki nem hisz, nem jut belátásra. Mert aki nem hisz, nem szerez tapasztalatot; és aki nem szerzett tapasztalatot, nem jut ismerethez” – írja egyik művében (Epistola de incarnatione Verbi 1).

b) Anzelm arra is utal, hogy az „aminél semmi nagyobb nem gondolható” fogalom objektív alapját a vallási hagyománytól függetlenül is megsejthetjük: a viszonylagosan végtelen valóságot (azt, aminél nagyobb gondolható) ugyanis csak azért ismerhetjük föl, mert háttérileg tudunk a minden szempontból végtelen valóságról (arról, ami nagyobb, mint ami egyáltalán elgondolható), és ehhez viszonyítva vesszük észre a létezők viszonylagos végtelenségét (vö. Liber apologeticus).

c) A bizonyítás döntő pontjain Anzelm nem a gondolni (lat. *cogitare*), hanem a belátni (lat. *intelligere*) kifejezést használja. Szóhasználatában a gondolni ige általában a fogalmi ismeretet és a fogalmakkal végzett műveleteket jelenti. Ezért lehetséges az, hogy valaki ellentmondás nélkül gondolhatja: nincs Isten (tudniillik tagadja az általa elgondolt istenség létét). A belátni (lat. *intelligere*) kifejezés ezzel szemben mindig a valóság belátását jelenti. Anzelm szerint a belátás a valóság szemlélése: így, ami hamis, azaz, ami nem létezik, sosem lehet belátás tárgya (Liber apologeticus 4). Ezért, ha valaki a belátás által megismert (háttérileg megtapasztalt) Isten létét tagadja, ellentmondásba keveredik saját tapasztalatával.

d) A Proslogion-ból az is kiviláglik, hogy az „aminél semmi nagyobb nem gondolható” határfogalom és ennek tartalmi jegyei (a végtelenség és a szükségszerű lét) szinte kényszerítő erővel törnek a tudatba, azaz *spontán módon* fejezik ki a háttéri tapasztalat tartalmát. Az istenfogalomnak ez a spontán születése önmagában véve is a megtapasztalt Isten létének mutatója.

Konklúzió: Minthogy Anzelm szerint a fogalom közvetítésével valamiképpen a valóságot is belátjuk, nem szabad őt azzal vádolnunk, hogy a pusztán szubjektív jellegű istenfogalomból akarja kihámozni Isten létét. Érve nem „a priori”, azaz nem a tapasztalatot megelőző gondolatmenet, hanem „a posteriori”, azaz tapasztalatra épülő következtetés. Anzelm a „jó belátást” hangsúlyozza: arra buzdítja az olvasót (az „oktalant” is), hogy figyeljen a tudatában levő istenfogalom tapasztalati alapjára. Az „ontológiai” érv lényegében az isteneszme megalkotásának transzcendentális feltételét tárja föl, és ezért minden más istenérv alapjának és kiindulási pontjának tekinthetjük.

2) Az érv hatástörténete

Az „ontológiai” érvet a történelem folyamán egyes filozófusok változtatás nélkül átvették, mások módosították és ismét mások hevesen támadták. Az érv bizonyító ereje körüli vitát manapság sem tekinthetjük lezártnak.

a) A francia *Gaunilo* (11. sz.) – Marmoutier kolostorának bencés szerzetese – három ponton támadja Anzelm érvét:

1. Arról, „aminél semmi nagyobb nem gondolható” fogalmat sem alkothatunk, mert nincs róla tapasztalatunk. – Anzelm válasza: tekintettel arra, hogy a világon nincs olyan valóság, amely az Istenhez hasonlítana, az istenfogalom valóban problematikus jellegű, azaz Isten nagyobb, mint ami egyáltalán elgondolható. Ennek ellenére az istenfogalmat a tapasztalat alapján alkotjuk meg (vö. a „*bene intelligere*” kifejezés jelentésével). Az a tény, hogy az istenfogalom tapasztalati alapjáról csak sejtésszerű ismeretünk van, nem cáfolja Isten létét: bár a Napba nem tudunk beletekinteni, a látható napsugár alapján valamiféle fogalmat mégis alkothatunk róla.

2. A gondolati létből (lat. *esse in intellectu*) nem szabad a valós létre (lat. *esse in re*) következtetni. Ha ugyanis ezt tesszük, akkor az általunk elgondolt kincsekben bővelkedő szigetről is bizonyíthatnánk, hogy nem csupán a gondolatban, hanem a valóságban is létezik. – Anzelm válasza: a kincses sziget fogalmából valóban nem következik, hogy e sziget létezik, de az istenfogalom esetében más a helyzet. Az „aminél nagyobb nem gondolható” fogalmi jegyei közt egyrészt ott van a szükségszerű lét is, másrészt e fogalmat a tapasztalat alapján alkotjuk meg.

3. Istent éppúgy el lehet gondolni nem-létezőnek, mint minden mást. – Anzelm válasza: Jóllehet valamennyi létezőt elgondolhatjuk nem-létezőnek, Istenről mégsem gondolhatjuk ugyanezt. Mert ha valaki Istent nem-létezőnek gondolja, az valójában nem annak létét vonja kétségbe, „aminél semmi nagyobb nem gondolható”, hanem valamilyen véges (kezdettel és véggel rendelkező, elképzelt és nem szükségszerű) nagyságrend létét tagadja. A feltétlenül szükségszerű lét egyedül Istennek sajátja, s ha valaki e feltétlen létről a tapasztalat alapján fogalmat alkotott, ellentmondás nélkül nem gondolhatja Istent nem-létezőnek.

b) *Aquinói Szent Tamás* (13. sz.) nem fogadja el Anzelm érvét. Legfőbb ellenvetése az, hogy a fogalmi létből nem következik a valós lét (vö. *Summa theologica* I. q. 2). – Válasz: Szent Tamás összefüggéseiből kiragadva szemléli az érvet. Átsiklik a fölött, hogy Anzelm nem a puszta istenfogalomból indul ki, hanem a vallási tapasztalat alapján megszülető istenfogalmat elemzi. Nem ügyel arra, hogy Anzelm gondolatmenetében a „jó belátás” kapcsolatot teremt a fogalmi rend és a lét rendje között.

c) A középkorban Anzelm érve kedvező fogadtatásra talál *W. Auxerre* († 1232), *R. Fischacre* († 1248), *A. Halensis* († 1245), *Szent Bonaventura* († 1274) és *M. Aquasparta* († 1302) munkásságában.

d) Az újkorban *R. Descartes* († 1650) eleveníti fel az érvet, de jelentősen megváltoztatja Anzelm gondolatmenetét. A tapasztalatból kiinduló anzelmi érvet „ontológiai” érvvé, azaz olyan gondolatmenetté alakítja, amelyben a tapasztalat mellőzésével csupán Isten fogalmából (gör. *logosz*) következtet Isten léteire (gör. *on*). Descartes szerint Isten lényegétől éppoly kevésbé tudom elválasztani a létezését, mint a háromszög lényegétől azt, hogy belső szögeinek összege két derékszöggel egyenlő, vagy mint a hegy ideájától a völgy ideáját. Így éppen annyira ellentmondásos elgondolni egy Istent (azaz egy abszolút tökéletes lényt), akiből hiányzik a létezés (azaz, akiből egy bizonyos tökéletesség hiányzik), mint egy hegyet, amelyhez nem tartozik völgy” (vö. *Meditationes* 5). – Descartes érve tehát arra a tételre épül, hogy a létezés (egzisztencia) a fogalomban is megjelenő tulajdonság, azaz valós létre utal.

e) *B. Spinoza* († 1677) Descarteshoz hasonlóan érvel: „a szubsztancia természetéhez hozzátartozik a létezés”. Ezen az alapon „Isten, azaz a végtelen sok attribútumból álló szubsztancia, amelyek mindegyike örök és végtelen lényeket fejez ki, szükségképpen létezik” (vö. *Ethica*).

f) *G. W. Leibniz* († 1716) Descartes-hoz hasonlóan így fogalmazza meg az „ontológiai” érvet: feltéve, hogy Isten lehetséges, létezik is, ami egyedül az istenség kiváltsága (vö. *Nouveaux essais sur l'entendement humain*). E kijelentés háttérében a következő megfontolás húzódik: a létezés a tökéletességek közé tartozik. Ha helyes fogalmunk van Istenről, belátjuk, hogy a létezés Isten lényegéhez tartozik (ezért nevezzük őt szükségszerű lénynek). Mármost, ha egy ilyen szükségszerűen létező lény lehetséges, akkor léteznie is kell, mert a nemlétező szükségszerűen létező lény fogalma ellentmondásos. Leibniz szerint semmi sem utal arra, hogy a szükségszerű lény nem lehetséges.

g) *I. Kant* († 1804) kritikája az „ontológiai” érv Descartes-i változatát veszi célba. A königsbergi filozófus a száz tallerra vonatkozó példájával világítja meg, hogy szerinte miért nem rendelkezik bizonyító erővel az ontológiai istenérv. Száz valóságos és száz elgondolt tallér között fogalmilag nincs különbség – mondja. Azt, hogy valóságos tallérokkal van-e dolgunk, az érzékelő tapasztalat dönti el. Ehhez hasonlóan fogalmilag a valóságos Isten és az elgondolt Isten sem különbözik egymástól. Ám ebben az esetben nem dönthet a tapasztalat. Kant

ugyanis teljesen ingyenesen (mindenféle igazolás nélkül) azt állítja, hogy az ember az állatokhoz hasonlóan csak érzékelő tapasztalattal rendelkezik. Istenre vonatkozóan így nem lehet tapasztalatunk (vö. Kritik der reinen Vernunft B 626, 628).

h) *G. W. Fr. Hegel* († 1831) védelmébe veszi az érvet, s rámutat, hogy Anzelm bizonyítéka a tapasztalatra épül. Hegel véleménye szerint az embert éppen az különbözteti meg az állattól, hogy szellemi tapasztalata van Istenről. Erre utal az úgynevezett korlát-élmény (vö. Enzyklopädie 386.§). Eszerint a tudott korlát nem korlátja a tudásnak: a korlátjáról tudó ember – jóllehet nem a fogalmi ismeret szintjén – valamiképpen a korlátjain túl levő abszolútumról (Istenről) is tud. Korlátunkról tudni tehát annyi, mint korlátlanságunkról tudni. Az állatok az igazán korlátolt lények, mert nem tudnak korlátjukról, illetve a korláton túli valóságról, s ezért nincs vallásuk sem. – Anzelm érve tehát bizonyítja Isten létét, mert az istenfogalmat („az, aminél nagyobb nem gondolható”) eleve a háttéri tapasztalat alapján alkotjuk meg.

i) Az „ontológiai” érv körüli *viták* manapság sem csitultak el. A hagyományos és a modern szimbolikus logika képviselői újra és újra bonckés alá veszik Anzelm érvét, pontosabban az érv racionalista változatait. A bírálók szerint Anzelm érvét a következő gondolatmenet foglalja össze: Ha Isten nem létezik, akkor tökéletesebbnek is gondolható (tudniillik létezőnek). Mármost Isten az a lény, akinél nagyobb nem gondolható, azaz a létezés is tökéletességei közé tartozik). Tehát Isten létezik. – Ez a következtetés azonban hibás. Az első állításban a „létezés” tényleges létezést jelöl. A második állításban a „létezés” szó vagy elgondolt tökéletességet, vagy tényleges létezést jelöl. Ha az előbbit jelöli, az érv nem bizonyítja Isten tényleges létezését. Ha pedig az utóbbit jelöli, akkor a második kijelentés egyszerűen megállapítja azt, amit bizonyítani kellene, és a következtetés ebben az esetben sem tekinthető bizonyítéknak. – A bírálók azonban felületesen értelmezik az „ontológiai” istenérvet. Nem ügyelnek arra, hogy Anzelm a háttéri tapasztalat alapján jelenti ki: a legtökéletesebb lény fogalmához a tényleges és szükségszerű lét is hozzátartozik. Elkerüli figyelmüket, hogy az érv eredeti megfogalmazásában nem „ontológiai” érv, hiszen a „jó belátás” kapcsolatot teremt az istenfogalom és a lét rendje között.